

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
УКРАЇНИ**

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
Рябініна О.В.

“ 30 ” __05__ 2019 р.

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Тема 1.1. Давня доба. Кочові племена на території України

План

1. Кам'яний вік. Зародки культури.
2. Бронзовий вік. Культура.
3. Кімерійці. Скіфи. Сармати. Культура кочових племен.
4. Міста – держави Північного Причорномор'я. Вплив грецької культури.

Час проведення: 2 години.

Кам'яний вік. Зародки культури.

Термін «Історія» походить від давньогрецької "History", що означає "розповіді про минуле". Але у всіх навчальних закладах вивчаються не розповіді про минуле, а наукові дисципліни. Тому виникає питання, що робить будь-яку дисципліну наукою? Щоб знайти відповідь на це запитання треба визначитися що є ознаками терміну "наука". Уважно проаналізувавши всі факти щодо використання вищезазначеного терміну, ми зробимо висновок, що будь-яка наука ґрунтується на фактах, а факти у свою чергу повторюються. Тобто з'являється закономірність. Таким чином наявність фактів та виявлення законів їх повторення є тими ознаками, що роблять будь-яку дисципліну наукою.

Зваживши на вищезгадане, можна зробити висновок, що першочерговим завданням "Історії України" є, на основі вивчення подій що сталися у минулому, виявлення закономірностей розвитку суспільства України. Тільки знаючи минуле можливо прогнозування майбутнього.

Для отримання необхідних фактів потрібно знати джерела їх постачання. Джерела для історії мають різні форми, але найбільш загальними є матеріальні та письмові джерела.

Аналіз історичних джерел та фактів дозволяють зробити висновок, що розвиток людського суспільства, взагалі, та розвиток України мають певні періоди. В історії України виділяють наступні періоди:

- Україна у найдавніші часи;
- Період Київської Русі ;
- Українські землі під владою іноземних держав ;
- Українська національна революція XVII ст. і становлення української державності;
- Українські землі під владою Російської та Австро-Угорської імперій;
- Національно-демократична революція в Україні ю Боротьба за державність (1917-1920 рр.);
- Розбудова Української незалежної держави (1991-2015рр.).

Людство за час свого існування (3-4 млн. років) пройшло певні етапи :

- Палеоліт;
- Мезоліт;
- Неоліт;
- Енеоліт.
- У період палеоліту (давньокам'яний вік) основні знаряддя праці виготовлялися з каменю і людина в основному займалася полюванням та збиранням дарів природи.

Ранній палеоліт (від появи людини до 150 тис. років тому)

Первісна людина на території України з'явилась майже 1 млн. років тому, в період раннього палеоліту. Найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця

міграція не була одномоментним актом, а хвилеподібно тривала протягом багатьох тисячоліть. Рештки найдавніших стоянок первісних людей знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївка (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина). Всього на території України відомо понад 30 стоянок доби раннього палеоліту.

Архантропи жили невеликими групами, що утворювали первісне людське стадо. Ця перша форма соціальної організації базувалася на основі кровнородинних стосунків. Господарство первісних людей було присвоюючим, бо базувалося на збиранні плодів, ягід та їстівних коренів і полюванні на тварин.

Основним знаряддям праці стало ручне рубило, що виготовлялося шляхом оббивання кам'яної заготовки з двох боків. Це знаряддя мало довгасту, плескату форму завдовжки 20—25 см, вагою до 1,5 кг. Воно виконувало роль сокири, кайла, металюного каменя тощо. Поява однотипних кам'яних знарядь на зразок рубила свідчить про зародження мислення, початок переходу до свідомої виробничої діяльності.

Середній палеоліт (150—35 тис. років тому) Наприкінці раннього палеоліту природа зазнала значних змін: клімат **став сухішим, відбулося** деяке підняття поверхні, **розпочалося чергове і** цього разу найбільше похолодання.

Наслідки **цих кардинальних** зрушень у природі стали особливо відчутними у середньому палеоліті (мустьєрська епоха). **Північна та більша** частина Центральної Європи були закуті в **льодовий панцир** товщиною понад 600 метрів. На території **України** південна межа максимального зледеніння орієнтовно проходила повз такі сучасні міста: Львів, Ковель, **Житомир, Кременчук, Миргород, Суми.**

Помітне зменшення флори, зумовлене сухим різкоконтинентальним кліматом, поява нових представників фауни — мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів, печерних ведмедів та інших тварин, призвели до того, що традиційне для попереднього періоду збиральництво дедалі більше поступається місцем полюванню. У цей час помітно поліпшується технологія виготовлення знарядь праці, урізноманітнюються їх форма та призначення: ручне рубило удосконалюється; з'являються кам'яні гостроконечники, що використовувалися як вістря для списів; набувають поширення скребла, якими обробляли шкури тварин.

Внаслідок еволюції на зміну архантропу в мустьєрську епоху приходить неандерталець (назва походить від місцевості у Німеччині, де було знайдено рештки кісток). Він був невисокий на зріст, сутулий, мав велику голову видовженої форми з низьким лобом і нависаючим надбрів'ям. Об'єм його мозку становив від 925 до 1800 см³, особливо були розвиненими ділянки мозку, пов'язані з просторово-координатними функціями та їх контролем. Як більш розвинений тип людини, неандерталець, попри складні умови існування, помітно розширив порівняно зі своїм попередником — архантропом ареал проживання. Знайдені археологами на території України 200 мустьєрських стоянок (Кі-їк-Коба та Холодний Грот у Криму, Антонівка на Донбасі, Рихта на Волині, Молодово на Дністрі та ін.) — переконливе тому підтвердження.

Боротьба за існування змусила людину в середньому палеоліті виготовляти одяг із шкур тварин, інтенсивно заселяти печери, будувати штучні наземні житла, не тільки використовувати, а й добувати вогонь. Людина стала більш захищеною і менш залежною від природних умов.

Почали закладатися першооснови духовного світу людини, зародження релігійних уявлень та вірувань, а знайдені на деяких стоянках кістки, різьблені геометричним орнаментом - перші кроки образотворчого мистецтва.

Пізній палеоліт (35—11 тис. років тому)

Цей етап в історії людства порівняно з попередніми досить короткий, але він характеризується значними змінами в економіці, сфері соціальних відносин, мистецтві. Безперечно, центральною подією цієї доби стало завершення майже 35 тис. років тому процесу фізичного та розумового формування людини сучасного типу — *homo sapiens*. Цю людину за місцем першої знахідки її кісток у гроті Кро-Маньйон (Франція) називають кроманьйонцем.

З появою кроманьйонців процес удосконалення та урізноманітнення знарядь праці пішов надзвичайно швидкими темпами. У пізньому палеоліті почали виготовляти кам'яні різці, ножеподібні пластини, наконечники списів, дротики тощо. Людина оволоділа технікою обробки кісток та рогів, з яких виготовляла собі гарпуни, шила, голки та ін. Кроманьйонці стали використовувати перші знаряддя з вкладишами, так звані складні знаряддя, винайшли списометальний пристрій. Інструментарій налічував майже 100 типів знарядь праці.

Останнє, четверте, зледеніння, перетворило колективне загінне полювання на основний вид занять. Поступово склалася певна спеціалізація мисливських колективів. На теренах України досить чітко виокремилося дві зони з різним типом господарства: південно-східна — мисливців на бізонів, та північно-західна — мисливців на мамонтів.

Помітне вдосконалення та урізноманітнення знарядь праці, підвищення продуктивності мисливства і вести більш осілий спосіб життя. Головним чином на берегах річок вони будували свої житла — землянки і напівземлянки, які у своїй сукупності утворювали первісне поселення — стоянку.

Пізній палеоліт — це час, коли на зміну первісному стаду прийшла родова община. Стрижнем родової організації суспільства був рід — об'єднання кровних родичів по материнській лінії. Головною особою роду була жінка, через те що родовід за групового шлюбу міг вестися лише по жіночій лінії, крім того, вона виступала у ролі охоронниці сімейного вогнища та відала харчовими запасами. З появою кроманьйонців невпорядковані ендогамні (між особами однієї суспільної групи) статеві стосунки поступаються місцем екзогамним (між особами різних суспільних груп): виникає звичай, що забороняв шлюби між членами однієї родової групи. Це сприяло зближенню різних родів. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства, внаслідок чого поступово склався родовий первіснообщинний лад. Характерними для цього ладу були спільне володіння засобами виробництва і зрівняльний розподіл надбань праці.

Намагаючись пояснити механізм світобудови та визначити своє місце в навколишній дійсності, первісна людина в добу пізнього палеоліту активно формує першооснови власної **релігійної свідомості**: *тотемізм* — віру в спільного для конкретного колективу предка — певної тварини, рослини тощо; *анімізм* — віру в існування душі та духів, що нібито управляють усім

матеріальним світом; *фетишизм* — поклоніння предметам неживої природи, віру в надприродні властивості матеріальних речей; *магію* — обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища.

Розвитку набуло духовне життя людини, (жіночі зображення, малюнки тварин, зроблені кроманьйонцями на кістках або ж на стінах печер)

Мезоліт (*10—6 тис. років тому*)

Початок мезоліту (середнього кам'яного віку) хронологічно збігається із закінченням льодовикового періоду. Клімат пом'якшав і став близьким до сучасного, що суттєво вплинуло на фауну і флору. Традиційні об'єкти полювання або ж вимирають, як мамонти та шерстисті носороги, або ж відходять на північ. Тварини, які прийшли їм на зміну були значно дрібнішими і рухливішими. Людина удосконалює старі знаряддя праці створює новий інструментарій для обробки дерева — долото, сокиру, тесло, виготовляє вкладишеві знаряддя з крем'яними пластинами. Винайдення першої «механічної зброї» дистанційної дії — лука і стріли. Поява мала важливі наслідки: по-перше, зросла продуктивність праці мисливців — вбивати тварин можна було зі значної відстані, а птахів — на льоту; по-друге, вона сприяла перебудові соціального життя, оскільки людина могла сама себе прохарчувати, багатолюдні мисливські колективи розпалися і на зміну їм прийшла індивідуалізація виробництва та споживання, помітно зросла роль парної сім'ї. Активніше займатися рибальством, збиральництвом.

На території України налічується майже 1000 відомих нині пам'яток мезоліту (Мурзак-Коба та Фатьма-Коба — у Криму, Гребениківська стоянка — на Одещині, Журав-ська — на Чернігівщині та ін.).

Неоліт (*VI—IV тис. до н. е.*)

Новий кам'яний вік (неоліт) був надзвичайно динамічним, переломним в історії людства. Англійський археолог Г. Чайлд назвав цей період неолітичною революцією. Суть її полягає в **переході від традиційного присвоючого господарства** (мисливство, збиральництво, рибальство) до **відтворюючого** (землеробство і скотарство). Завдяки цьому люди не тільки досягли помітного зростання продуктивних сил, а й створили сприятливіші умови життя: їжа стала різноманітнішою, її добування — стабільним, з'явилися харчові запаси.

Винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці. У добу неоліту традиційні форми обробки каменю — оббивання, сколювання, віджим — поступаються шліфуванню, пилянню, свердлінню.

Виникнення нових видів виробництва та виготовлення штучних продуктів. У епоху неоліту людина перейшла від пасивного присвоювання до активного перетворення навколишньої дійсності силою своїх розуму та рук. Виникає виробництво керамічного посуду, прядіння, а згодом і ткацтво. Вироби з кераміки дали змогу не тільки тривалий час зберігати воду, сипучі продукти, а й готувати

1. Випалена на вогні глина стала першим штучним матеріалом, котрий створила людина. Прядіння зумовило винайдення прясла — першого маленького колеса, яке, можливо, стало прообразом колеса в транспорті.

Крім того, на основі прядіння виникло ткацтво, яке дало ще один штучний продукт — тканину.

2. *Перехід до осілого способу життя.* Землеробство і тваринництво були продуктивнішими, ніж мисливство і збиральництво. З появою харчових запасів життя людини стало стабільнішим, міграцію замінила осілість. Про перехід до осілого способу життя в добу неоліту свідчать побудова постійних жител, поява численних поховань померлих недалеко від осель та ін.

3. *Активне формування стад свійських тварин, використання їх як тягової сили.* Перехід у неоліті від мисливства до скотарства зумовив приручення майже всіх великих домашніх тварин — бика, свині, кози, вівці. Лише коня одомашнили вже в мідному віці. З появою примітивного наземного транспорту (саней та волокуш) людина починає використовувати худобу як тяглову силу.

4. *Суттєві зрушення в демографічній сфері.* Значне зростання населення зумовлює помітне збільшення кількості та розмірів поселень, зростає тривалість життя людини (в середньому її вік становив уже 30—32 роки). Відбувся неолітичний «демографічний вибух» і населення земної кулі зросло з 5 до 80 млн. осіб. Інші вважають, що у неолітичну епоху лише дещо зменшилася дитяча смертність.

Перехід до землеробства і скотарства сприяв помітним змінам в організації суспільного життя: зростанню ролі парної сім'ї, розквіту племінної організації суспільства, зародженню інститутів родової влади (поява в похованнях доби неоліту владних символів — кам'яних булав). Цей перехід суттєво вплинув і на світобачення людини, її духовний світ. Землеробський цикл, сезонне розмноження домашніх тварин вимагали розширення традиційного інформаційного кола, виникала необхідність накопичення нових знань. У період неоліту зародилася селянська (землеробська) община.

2. Трипільська культура

Енеоліт (IV—III тис. до н. е.)

Мідний, або мідно-кам'яний, вік (енеоліт) був перехідним етапом від кам'яного періоду до епохи металу, часом остаточного утвердження домінуючої ролі відтворюючого господарства. У пошуках сировини для виготовлення знарядь праці давні люди натрапили на чисту самородну мідь, поклади якої виходили на земну поверхню. Вчені вважають, що мідь спочатку сприймалася як варіант м'якого каменю або глина. І лише згодом людство навчилося обробляти мідь — від холодного кування до плавлення та ливарства. Регіонами, де розпочалася обробка міді, були Балкани, Подунав'я (Трансільванія), Закавказзя, звідки мідна руда та вироби потрапили на територію України. Згодом з'явилися копальні мідної руди на Донбасі. Витіснення кам'яних знарядь праці мідними процеси створювали передумови для **розкладу первіснообщинного ладу**. Саме в енеоліті розпочинається **перший великий суспільний поділ праці**, в основі якого лежало виокремлення пастуших племен. Землероби, тяжіючи до осілості, винайшли рало, змайстрували стіл, склали піч, побудували великі

укріплені поселення, а скотарі, схильні до міграції, приручили коня, активно експлуатували колісний транспорт, удосконалювали зброю.

Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту була трипільська культура (IV—III тис. до н. е.). Її назва походить від с. Трипілья на Київщині, поряд з яким В. Хвойкою 1893 р. було виявлено першу пам'ятку цієї культури. Ареал поширення трипільської культури сягає 190 тис. км², що нині входять до територій України, Молдови та Румунії (лише в Україні знайдено понад 1000 трипільських пам'яток).

Історики досі не дійшли спільної думки щодо походження трипільців. Одні переконані, що трипільська культура має автохтонне походження і сформувалася на ґрунті буго-дністровської неолітичної культури (В. Даниленко, В. Маркевич). Другі вважають трипільців прафракійцями, що прийшли з Нижнього Подунав'я і Балкан (О. Трубачов, Д. Телегін). Треті схильні до синтезного підходу: трипільська культура є наслідком взаємодії давніх автохтонних культур та неолітичних культур Балкано-Дунайського регіону (І. Черніков).

Трипільська культура багатогранна і самобутня. Її характерними ознаками в *економічній сфері* були зернове землеробство; поступове витіснення мотики ралом; приселищний характер тваринництва; поява мідних знарядь праці при збереженні домінування кам'яних і крем'яних; у *сфері суспільних відносин* — перехід від матріархату до патріархату; зародження міжплемінних об'єднань; формування ієрархічної структури родів; збереження великої сім'ї, що складалася з кількох парних сімей як основної суспільно-економічної ланки; зародження елементів приватної власності; у *сфері побуту* — побудова великих глиняних будівель, утворення гігантських протоміст з населенням майже 15—20 тис. жителів; міграція поселень через виснаження землі кожні 50—100 років; розписна плоскодонна кераміка з орнаментом, що виконаний жовтою, червоною та чорною фарбами; у *духовній сфері* — домінування символів родючості, матеріалізація їх у символи добробуту — жіночі статуетки, зображення сонця, місяця, води, глиняні фігурки тварин

Будучи своєрідною сполучною ланкою між Заходом і Сходом, трипільська культура за рівнем свого розвитку вринул наблизилася до перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але, на жаль, лише наблизилася. Похолодання, порушення екологічного балансу, зумовлене екстенсивним характером господарювання, протистояння трипільських общин західного і східного регіонів, наростаючий тиск на землі трипільців скотарських степових племен призвели до занепаду трипільської культури, яка не змогла повністю реалізувати свої потенційні можливості¹.

У добу енеоліту територія України стала ареною протидії та взаємодії трьох потужних етнічних потоків: носіїв трипільської культури, скотарсько-землеробських племен, що прийшли з Північно-Західної Європи (культура кулястих амфор), та численних євразійських скотарських степових племен (середньостогівська, ямна культури). У сучасній історичній та народознавчій літературі існує твердження, що трипільці — прямі предки українського народу. Однак, намагаючись у глибинах історії розгледіти обличчя наших далеких пращурів, слід пам'ятати: по-перше, інформація про найдавніші часи обмежена,

фрагментарна і тому дуже рідко дає змогу дійти однозначних категоричних висновків; по-**друге**, давні археологічні культури, як правило, характеризуються етнічною невизначеністю; по-**третє**, протягом кількох тисячоліть після занепаду трипільської культури до етногенезу українців через низку обставин були причетними чимало інших етнічних утворень від племен до цілих народів, і тому, очевидно, варто утриматися від поспішного проведення прямої родової лінії від трипільців до українців. Водночас нині не підлягає жодним сумнівам твердження про те, що окремі елементи трипільської культури (система господарювання, топографія поселень, декоративний розпис будинків, мотиви орнаменту на кераміці та ін.) стали невід'ємною частиною сучасної української культури.

Якісний стрибок у розвитку людини відбувся у період неоліту. Саме у цей час людину переходить від простого споживання того що дає природа до виробництва необхідного. Крім збирання та полювання з'являється землеробство, скотарство тощо. Ярким взірцем того періоду в історії України може бути так звана **Трипільська культура** яка існувала близько 2 тисячоліть (V – початок III тисячоліття до нашої ери) на території від сучасної Молдови до річки Псьол на Сумщині. Трипільці жили у глинобитних одно- двох- поверхових будівлях, де на першому поверху зберігався інвентар, продовольство, піч, а другий поверх було призначено для житла. Будівлі знаходилися поряд і сполучалися переходами. Населенні пункти розташовувалися на площі до 400 га у яких проживало від 3 до 12 тис. жителів. Займалися трипільці у основному вирощуванням зернових, розводили крупний та дрібний рогату скотину Знаряддя праці були з кременю, каменю, кісток, міді. У спеціальних печах виготовляли керамічний посуд, як правило, розписаний чорною, темно-червоною, білою, жовтою фарбою з складним орнаментом, який відображав язицькі погляди людей. У трипільців існував культ богині плодороддя – Великої матері, що було характерно у епоху матріархату. У основі трипільського суспільства знаходилася конфедерація племінних протосоюзів, основною ячейкою була сім'я.

Антропологічно трипільці походили на арменоїдів, були невисокого зросту, вузьколицими і предками українців не є. Їх культура не витримала тиски більш розвинутих цивілізацій та агресії племен, зі сходу та північно-сходу. Трипільці якби розчинилися у просторі та часі.

3. Кочові племена (кіммерійці, скіфи, сармати) на українських землях та їх культура

Відкриття та поширення заліза започаткували нову еру в історії людства — залізну. Цікаво, що перші залізні вироби мали космічне походження і були виготовлені з уламків метеоритів ще в III—II тис. до н. е. у Єгипті та Месопотамії (зокрема, у гробниці Тутанхамона знайдено кілька залізних предметів, оправлених у золото). На території України перші знахідки залізних виробів датуються XI—IX ст. до н. е. Гострота та міцність залізних знарядь праці та зброї кардинально вплинули на суспільний розвиток. Паралельно з підвищенням продуктивності праці та появою значної кількості додаткового продукту активно йшов процес посилення воєнної могутності. Тому за доби заліза

зброя стала знаряддям праці, а війна — ремеслом, що надало динаміки та драматизму розвиткові історичних подій.

Перехід до ранньозалізного віку на території України зумовлений дією низки чинників: різка зміна клімату (наприкінці II тис. до н. е. він став надзвичайно посушливим) — екологічна криза — міграція населення — розрив старих економічних зв'язків — дефіцит привозних мідної руди та бронзових виробів — розвиток місцевого залізородного виробництва. **Завдяки появі заліза перед людством відкриваються нові перспективи, відбуваються докорінні зміни в суспільстві — завершується розклад первіснообщинного ладу, активізується процес класоутворення.** Характерними ознаками суспільного розвитку цієї доби були значні міграції населення; посилення торговельних зв'язків; становлення приватної власності; поступова **майнова диференціація суспільства; перетворення сім'ї на господарську одиницю; витіснення родової общини територіальною; виокремлення ієрархічно структурованої військової еліти; утворення організованих воєнно-політичних об'єднань та союзів; зародження державності.**

У кінці 2 тисячоліття до н.е. південну Україну населяли **кіммерійці**.

Першим етнічним утворенням на території України, про яке залишилася згадка в писемних джерелах, були кіммерійці (IX — перша половина VII ст. до н. е.). Про «уславлених кобилодойців» (так цей народ дуже часто називали в давнину) повідомляє не тільки Гомер в «Одіссеї», а й такі відомі античні автори, як Геродот, Каллімах, Страбон. Кіммерійці займали значну територію між Дністром і Доном, а також Кримський і Таманський півострови. У добу проникнення греків у Північне Причорномор'я Керченську протоку називали Боспором Кіммерійським. Хоча питання про етнічне походження кіммерійців залишається відкритим, більшість вчених схиляється до висновку, що вони є гілкою давньоіранського кочового народу, *генетично близького до скіфів*. Кіммерійці були *першими на території України, хто перейшов від осілого до кочового скотарства*, а також першими, хто почав на цих землях виплавляти з болотної руди залізо. Перспективна за нових кліматичних умов кочова форма господарювання та досконаліша за бронзову залізна зброя дали змогу кіммерійцям залишити свій слід в історії.

Для кочового народу, що постійно перебуває в русі, сенсом життя є збереження власних худоби, майна, землі та заволодіння багатствами сусідів. Войовничість скотарських племен логічно впливає з самої природи кочового скотарства: вони або обороняють свої пасовиська, або завойовують чужі. Кіммерійці не були винятком. Вони здійснювали широкомасштабні походи в Малу Азію, де успішно воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. Контакти з цими передовими для того часу країнами сприяли державотворюючим процесам у кіммерійському суспільстві. Однак, хоча кіммерійці і мали своїх царів, утворити повноцінну державу їм так і не вдалося. У VII ст. до н. е. могутня хвиля численних, згуртованих та активних скіфських племен витіснила кіммерійців з Причорномор'я, внаслідок чого Кіммерія розпалася. Частина кіммерійців або поселилася у Південному

Причорномор'ї, або мігрувала на Близький Схід, або ж була асимільована скіфами.

Для культури кіммерійців було характерним табунне скотарство, високий рівень обробки бронзи та заліза. У кіммерійців звичайною практикою були збори воїнів, збори старійшин, союзні племені ради. Постійного житла не було, мешкали у тимчасових таборах та заможниках.

У першій половині 7 століття до н.е. в Україні з'являються **скіфи**. Згідно даних древніх істориків, вони спочатку мешкали у Середній Азії або у степах між Каспієм та Уральськими горами. Потім під тиском сусідів пересунулися у Північне Причорномор'я. Проникнення скіфів на узбережжя Чорного моря відбувалося кількома хвилями. Спочатку вони не тільки мирно уживалися з кіммерійцями, а й нерідко ставали їхніми воєнними союзниками. Проте зростаючий тиск сусідніх кочових племен — массагетів — примусив скіфів дедалі активніше просуватися на захід у глиб кіммерійських земель. Скіфи постійно здійснювали воєнні походи у Малу Азію де не тільки займалися грабінництвом але й ознайомилися з досягненнями культури Ассирії, Вавилону, Мідії. Цей факт позначився на досяганнях економіки, культури. Скіфи ділилися на наступні категорії- царські (кочовики, займалися війнами, політикою, управлінням суспільства), скіфи-скотарі і скіфи-землероби. Найбільшої могутності Скіфія досягла у IV ст. до н.е. В цей час у скіфів панувала патріархальна система з чіткою соціальною диференціацією.

У VII ст. до н. е., витіснивши місцевий етнос з Подніпров'я, скіфи не зупиняються, а, переслідуючи кіммерійців, вдираються до Передньої Азії. Скіфи, захопивши Мідію, утворили там державу Ішкуза, яка проіснувала 28 років. Лише після того, як мідійський цар Кіаксар запросив на банкет скіфських царів і, напоївши їх, перебив, скіфські формування, що залишилися без своїх лідерів, вимушені були мігрувати в Північне Причорномор'я.

Повернувшись із Передньої Азії в причорноморські степи, скіфи підкорили собі більшість місцевих жителів і у другій половині VII ст. до н. е. утворили політично консолідоване об'єднання племен — Велику Скіфію, що проіснувала до III ст. до н. е. За Геродотом, територія цього державного утворення була досить великою і мала форму рівностороннього чотирикутника, який, прилягаючи до чорноморського узбережжя, розташовувався в межиріччі Дунаю та Дону. Все населення Скіфії поділялося на дві великі групи: мігруючі племена (**скіфи-кочівники**, (на схід від Дніпра), та царські скіфи, які кочували узбережжям Азовського моря і степовим Кримом) та; **скіфи-землероби**, зосереджені на Лівобережжі; скіфи-орачі, які розташовувалися на захід від Дніпра). Характерною ознакою скіфського суспільства була його неоднорідність. На думку деяких вчених, мігруючі племена мали іранське походження, а осілі, з їхньою традиційною хліборобською культурою, мали праслов'янське коріння¹. Різними були і напрями діяльності скіфських племен: скіфів-кочівників та царські - кочове скотарство і воєнні походи, то для скіфів-орачів — зернове землеробство.: панівне становище у країні належало царським скіфам, які вважали решту населення своїми рабами.

Суспільні відносини в Скіфії еволюціонували від патріархально-родових до рабовласницьких. Кульмінаційним став кінець V ст. до н. е. Під впливом

торгово-економічних, військових та політичних відносин процес класоутворення вступив у завершальну фазу і патріархально-родовий скіфський племінний союз перетворився на рабовласницьку державу на чолі з царем. В основі системи управління скіфським суспільством лежала не «східна деспотія», а «варварська демократія». Влада царя не була абсолютною і обмежувалася радою скіфських племен та народними зборами усіх воїнів.

Ще на початку VI ст. до н. е. Скіфія стала об'єктом агресії з боку перського царя Дарія. Протиставивши численному перському війську воєнну хитрість, виучку та хоробрість, скіфи змусили ворога рятуватися втечею. Геродот захоплено писав: «Жодному ворогу, що нападе на їхню країну, вони не дають врятуватися; і ніхто не зможе їх наздогнати, якщо тільки самі вони не допустять цього». Скіфське військо було одним з найсильніших. Цьому сприяли майже ідеально пристосована для війни структура суспільства (роди і племена під час воєнних походів ставали військовими підрозділами) та найдосконаліше для тієї доби озброєння (більша частина арсеналу їхньої зброї — мечі, кинджали, бойові сокири тощо були виготовлені із заліза, а скіфський лук за далекобійністю, прицільністю і вбивчою силою не мав аналогів). Не останню роль у забезпеченні високої боєздатності скіфського війська та вихованні у воїнів ненависті до ворога відігравали жорстокі варварські традиції: скіфський воїн пив кров першого вбитого ним ворога, знімав скальпи; кожен сотий полонений приносився в жертву богові війни; того, хто на полі бою власноручно не вбив жодного ворога, не допускали до святкового столу.

Найбільшого розквіту Скіфія досягла в IV ст. до н. е., під час правління царя Атея. Держава стала централізованою, було започатковано карбування скіфської монети.

III ст. до н. е. — період занепаду скіфської держави. Під потужними ударами сусідніх сарматських племен володіння скіфів значно зменшується. Втримати їм вдалося лише вузьку смугу Нижнього Подніпров'я та Степовий Крим. Саме тут і була утворена нова держава — Мала Скіфія, столицею якої стало місто Неаполь (поблизу сучасного Сімферополя). Мала Скіфія припиняє своє існування лише на початку III ст. н. е.

Скіфи створили самобутню культуру. Найяскравішими її виявами були царські кургани (Чортмлик, Куль-Оба, Солоха, Товста Могила та ін.) і «скіфська тріада» — скіфський тип зброї, «звіриний стиль» в образотворчому мистецтві та специфічна зброя верхових коней. Скіфська релігія (язицтво по своєму змісту) досягла рівня розвинутого політеїзму, і фактично знаходилася напередодні утворення державної релігії з єдиним пантеоном вищих богів; їх релігія була синтезом трипільської культури, тваринницьких тотемів та міфології греків. Ці та інші елементи скіфської культури вплинули на формування передслов'янської культури. Деякі з них дожили до нашого часу, зокрема, корені окремих скіфських слів й досі зберігаються в мовах східних слов'ян: «спако» (собака), «голос», «топор».

Під ударами готів Скіфія припинила своє існування на початку III ст. до н. е.

У III ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї з'явилися **сармати** (так називали їх греки) — іраномовні племена з-за Уралу та Поволжя. Витіснили скіфів на Кримський півострів. Назва «сармати», або «савромати», походить від іранського слова «саоромант» і означає підперезаний мечем. Це не самоназва народу, а термін. Пліній (205—123 до н. е.) повідомляє, що вони

«складали одне плем'я, але поділене на декілька народів з різними назвами». Царські сармати та язиги були лідерами першої хвилі, що прокотилася межиріччям Дніпра і Дністра в II ст. до н. е. і дійшла аж до Дунаю. Саме тоді, як зазначає Пліній, «ім'я скіфів всюди витісняється іменами сарматів та германців». Хоча сарматам і не вдалося подолати родоплемінну відособленість, консолідуватися в єдиний етнос і створити, подібно скіфам, власну повноцінну державу, вони активно діяли на історичній арені протягом шести сторіч, залишивши сліди своєї діяльності на величезній території: в Західному Казахстані, Приураллі, Поволжі, Подонні, Калмикії, на Північному Кавказі, в Прикубанні, в степах України, в Криму, Румунії та Угорщині. В основному вони займалися кочовим скотарством, їх оселі зброя майже нічим не відрізнялися від скіфського. За вірою вони були язичниками з культом меча та жінки. Постійно здійснювали воєнні походи на грецькі міста-колонії, землі Римської імперії. У кінці I ст. сармати були розбиті гунами.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам так і не вдалося. Особливістю сарматського суспільного ладу було існування пережитків матріархату. Античні автори досить часто називають сарматів (керовані жінками). Жінки цього народу відрізнялися войовничим характером, їздили верхи, володіли зброєю, нарівні з чоловіками ходили в походи, не вступали в шлюб, доки не вб'ють першого ворога, тобто своєю поведінкою нагадували міфічних амазонок. За легендою, переказаною Геродотом, сармати походять саме від амазонок і скіфів.

Сарматська культура генетично була близькою до скіфської, але не перевершила її досягнень. Водночас у військовій справі сармати суттєво випередили не тільки скіфів, а й інші народи. Удар сарматської кінноти (катафрактаріїв), вдягнутої у залізні панцирі, озброєної довгими списами та мечами, що атакувала ворога зімкнутим клином, за свідченням Тацита, не могло витримати жодне військо. З часом сарматська модель важкоозброєної кінноти внаслідок Великого переселення народів потрапила у Європу і суттєво вплинула на формування середньовічного лицарства.

4. Античні міста-держави північно-західного Причорномор'я

Античні міста-держави Північного Причорномор'я VIII — кінець VI ст. до н. е. — це період «Великої грецької колонізації», одним з напрямів якої було освоєння Північного Причорномор'я. Деякі фахівці (Н. Кравченко, І. Черняков) вважають, що термін «колонізація» не зовсім вдалий, оскільки він не точно відображає суть і характер процесу проникнення еллінів на узбережжя Чорного моря. На їхню думку, доцільніше називати це явище «переселенням», а «колонії» — грецьким словом «опойкій», що означає «переселене поселення»¹.

«Велика грецька колонізація» суттєво вплинула на світовий розвиток. Якщо в XI—IX ст. до н. е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території, освоївши все Середземноморське

узбережжя від Піренейського півострова, аж до Єгипту та Сирії, та побудувавши свої міста на берегах Чорного моря.

Дошукуючись причин еллінської міграції, вчені сформулювали кілька теорій, які умовно можна поділити на:

1) демографічну — демографічний вибух, що відбувся в цей час, зумовив перенаселення в материковій Греції, і тому надлишок населення змушений був мігрувати;

2) аграрну — нестача землі в метрополії штовхала до освоєння нових територій;

3) торговельну — колонізація є побічним продуктом торгової експансії;

4) сировинну — в нових землях греки шукали не ринки збуту, а насамперед продукти і джерела сировини, яких не вистачало в Греції: зерно, метали, будівельний ліс тощо;

5) воєнну — до міграції греків змушувала агресія лідівців та персів;

6) соціальну — постійна соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати;

7) етнічну — етноплемінний склад полісів материкової Греції не був однорідним, міжетнічні тертя штовхали багатьох до пошуків нових земель.

Родоначальниками грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї були насамперед вихідці з Мілета та Гераклеї Понтійської, Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, **рабовласницькими республіками**, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. «Повноправні громадяни» полісів, за винятком рабів, іноземців та жінок, мали широкі права. Залежно від домінуючої політичної сили рабовласницькі республіки були до I ст. до н. е. аристократичними, як Ольвія, чи демократичними, як Херсонес.

Майже тисячолітню історію осередків античної цивілізації в Північному Причорномор'ї поділяють на два періоди.

I. Грецький період (друга половина VII — середина I ст. до н. е.). Характерними ознаками цієї доби були виникнення й становлення міст-держав та Боспорського царства; тісні зв'язки з материковою Грецією; переважання в житті колоністів елліністичних традицій; стабільність розвитку колоній; активна урбанізація (регулярне планування міських кварталів, побудова монументальних споруд, оборонних мурів, посилення ролі міст); започаткування карбування монет; перетворення колоній на центри посередницької торгівлі, відносно мирне співіснування (особливо на початковій стадії цього періоду) з населенням приморської зони.

II. Римський період (середина I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). Війни понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89—63 до н. е.) стали поворотним моментом у житті міст-держав Північного Причорномор'я. Розпочинається прогресуюча втрата полісами політичної незалежності. Основними тенденціями та характерними ознаками цієї доби були нестабільність воєнно-політичної ситуації; поступова переорієнтація держав Північного Причорномор'я на Римську імперію, входження Тіри, Ольвії та Херсонесу до складу римської провінції; варваризація населення полісів; натуралізація господарства; безперервні агресивні вторгнення кочових племен; занепад міст-держав. Варварська експансія, що двома хвилями пройшла чорноморським узбережжям (готів у III ст. і гунів у IV ст.),

завдала смертельного удару грецьким полісам. Більшість міст-держав зійшли з історичної арени, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

Історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала серйозні наслідки. **По-перше**, - перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території сучасної України. **По-друге**, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. **По-третє**, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. **По-четверте**, різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. Прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії — Візантії.